

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№4/2024, 222-242

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 398.91

DOI: [10.52754/16948610_2024_4_22](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_4_22)

**КЫРГЫЗ ЭЛДИК ОРНИТОЛОГИЯСЫНЫН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА
КАМТЫЛЫШЫ**

ОРНИТОЛОГИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ КЫРГЫЗОВ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

ORNITHOLOGICAL KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN PROVERBS

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

КЫРГЫЗ ЭЛДИК ОРНИТОЛОГИЯСЫНЫН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА КАМТЫЛЫШЫ

Аннотация

Кыргыз элинин көптөгөн кылымдардын ичинде жаратып, сактап келген бай оозеки чыгармаларынын ичинде макал-лакаптарга өзгөчө орун таандык. Турмуштун элдик эрежеси болгон бул чакан чыгармаларда элибиздин бүтүндөй басып өткөн жолу, турмуштук тажрыйбасы, дүйнө таануусу, жаратылыш менен болгон мамилеси, элдик билимдери камтылган. Учурда жарык көргөн жыйнактарда макал-лакаптардын санынын он миңден ашуун болушу кыргыз фольклорунун байлыгын, өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат десек жаңылышпайбыз. Андыктан аларды түрдүү өңүттөрдөн жаңыча көз караш менен карап, баа берүүнү колго алуу зарыл. Макалада кыргыздардын канаттууларга байланышкан айрым макалдарынын жаралуу себептери, маанилери тилдик, фольклордук жана этнографиялык аспектиден каралды.

Ачык сөздөр: кыргыз макал-лакаптары, орнитология, канаттуулар культу, кыргыз элинин ишенимдери, кыргыз эл жомоктору

ОРНИТОЛОГИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ КЫРГЫЗОВ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

ORNITHOLOGICAL KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN PROVERBS

Аннотация

Среди богатых устных произведений, созданных и сохранившихся кыргызским народом на протяжении многих веков, пословицы занимают особое место. В этих пословицах и поговорках, являющихся народными правилами жизни, заключен весь путь кыргызов, жизненный опыт, мировоззрение, взаимоотношения с природой, народные знания. Не будет ошибкой сказать, что количество пословиц и прозвищ в изданных к настоящему времени сборниках превышает десять тысяч, что свидетельствует о богатстве и своеобразии кыргызского фольклора. Поэтому необходимо посмотреть на них с новой точки зрения и оценить их с разных сторон. В статье рассмотрены причины и значения некоторых кыргызских пословиц, связанных с птицами, с языкового, фольклорного и этнографического аспектов.

Abstract

Among the rich oral works created and preserved by the Kyrgyz people for many centuries, proverbs occupy a special place. These proverbs and sayings, which are folk rules of life, contain the whole way of Kyrgyz people, life experience, world outlook, relations with nature, and folk knowledge. It would not be wrong to say that the number of proverbs and nicknames in the collections published to date exceeds ten thousand, which testifies to the richness and originality of Kyrgyz folklore. Therefore, it is necessary to look at them from a new point of view and evaluate them from different sides. The article considers the reasons and meanings of some Kyrgyz proverbs related to birds from linguistic, folklore and ethnographic aspects.

Ключевые слова: кыргызские пословицы, орнитология, культ птиц, верования кыргызов, кыргызские народные сказки

Keywords: Kyrgyz proverbs, ornithology, bird cult, Kyrgyz beliefs, Kyrgyz folk tales

Киришүү

Кыргызстандын көркөм табиятынын байлыгын тоо-таштары, суулары, токойлору, чөпчары менен гана өлчөбөй, жан-жаныбарлары менен да баалаганга мүмкүн. Алардын катарында канаттуулар дүйнөсүнүн да өз орду бар. Буга чейинки изилдөөлөрүбүздө кыргыздардын макал-лакаптарында камтылган этноботаникалык билимдердин чагылдырылышын караганбыз (Мурзакметов, 2024). Макалабыздын аталышындагы термин тилибизде көп колдонула бербегендиктен, түшүндүрмө бере кетсек: «Орнитология» – зоологиянын куштарды изилдеп, алардын дене түзүлүшү, анатомиясы, физиологиясы, жашоо жана көбөйүү өзгөчөлүктөрү, жыл мезгилине карата жер оошу боюнча маалымат берүүчү тармагы» (КСЭ, 4-т. 1979, б. 492). Демек, мындан улам, элдин байкоосуна, турмуштук тажрыйбасына, канаттуулар дүйнөсүн өз алдынча таанууга жасаган аракетине негизделген билимдерин элдик орнитология деп атасак болот. Белгилүү эколог, изилдөөчү Э. Шукуров тоолуу республикабызда куштардын 340 түрү бар экенин белгилеп, коңшу Казакстандын аянты 14 эсе чоң экендигине карабай канаттуулар 140 түргө гана көп экендигин белгилейт (Шукуров, 1981, б. 5). Мындан улам кыргыздардын табиятка кылдат баам салып, канаттуулардын сырын, мүнөзүн жакшы билиши, кебинде куштарга байланышкан көптөгөн макал-лакаптарды, табышмактарды, учкул сөздөрдү, салыштырууларды пайдаланышы, алар жөнүндө элдик оозеки чыгармаларында уламыштардын айтылып, ишенимдердин жашап келиши мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кыргыздар өздөрүнүн жараткан жазуусун тарыхтын оош-кыйыш күндөрүндө жоготуп алгандыктан, элдин көп кылымдар ичинде жыйнаган бай тажрыйбасы, басып өткөн жолу, билими элдик оозеки чыгармачылык аркылуу гана бизге жетип отурат. Алардын ичинде макал-лакаптар өзгөчө орунда турат (Аманбек кызы, Бекмурзаева ж-а Эмильбекова, 2023; Аманбек кызы ж-а Бекмурзаева, 2023; Тиленова ж-а Мурзакметов, 2024). Өзүбүздүн чакан макалабызда биз кыргыздардын канаттууларга байланышкан гана макал-лакаптарына кайрылмакчыбыз. Алардын колдонулуучу маанисине эмес, жаралуу себебине токтолорубузду алдын ала эскерте кеткибиз келет.

Тилибизде «*Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт*» деген макал (Ибрагимов, 2005, б. 379) айтылып келет. Бирок анын жаралышына эмне себеп болгондугун так билген жан жок. Бул тууралуу белгилүү тилчи-окумуштуу Х. Карасаев: «Сагызган жоор, арык малга абдан өч болот. Алардын жонундагы жоорун чокуйт, ырбатат. Жоор ат сагызгандан качып жүрүп, жардан да учуп өлөт. Кайсы жерде өлгөн малдын тарпы болсо, карга-кузгундарга кабар берет, деп кеп салышат карыялар» (Карасаев, 1987, б. 210-211) деп белгилейт. Көрүнүп тургандай, бул чечмелөөдө сагызгандын сактыгы жөнүндө сөз жок, суктугу тууралуу айтылган менен, ошол сапаты кандайча анын өлүмүнө себепкер болору даана берилбейт. Элдик этнограф А. Акматалиев болсо бул тууралуу: «Тумшугу узун, учтуу, табиятында эң эле сугалак анын көргөн күнү аттын жоору, өркөчү. Ал «жоор жейм» деп сактыгынан эмес, суктугунан жалгыз көз тузакка түшөт. (Тузакты атайын ат өркөчүнө коёт да, боосун жалга байлайт). Адатта, жоор ат жоош болот да, тузакка түшкөн сук сагызган шакылыктап, канаттууларга кабардайт» (Акматалиев, 1999, б. 54) деген маалымат берген. Макалдын жаралышына ушул көрүнүш себеп болгон деп ойлойбуз. Жоорго жакындыгынан улам «*Сагызгандын санаасы жоордо, соргоктун санаасы куйрук-боордо*» деп да айтылат (Ибрагимов, 2005, б. 379). Ошол себептүү «*Акылдашкан сагызган айгыр алат*» (Ибрагимов, 2005, б. 38) деген макалдын айта турган мааниси башка болсо да, түз маанисин жоор айгырга жабылган сагызгандар анын өлүмүнө себепкер болот деп түшүнсөк болчудай. «*Ак кажырга кузгун көөлүчү болсо, сагызган сайга*

той жасайт» (Ибрагимов, 2005, б. 32) деген макалды алсак, андагы учурда колдонулбай калган, элге мааниси белгисиз болуп калган *көөлүчү* деген сөз орус тилине *пособник* деп которулган (КРС, кн. 1, 1985, б. 426). Ал эми бул сөз, белгилүү болгондой, жардам кылуучу, болгондо да кылмыштуу ишке көмөкчү маанисин берет. Ак кажыр да, кузгун да – экөө тең тарп жечү канаттуулар. Демек, тарпчы ак кажырга кузгун жардамчы болсо, б.а. экөө тарп жей турган болсо, аларга сагызган да аралашат деген ой келип чыгат. *«Сагызган чокуган менен ток болбойт»* (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 428) деген макал да бар. Памир кыргыздарында анын *«Сагызган чокулайт – тойвойт»*, *«Сагызган сактыгынан – калат, суктугунан – өлөт»* (Кайыпов, 2017, б. 401) деген варианттары айтылат. Булар сагызгандын суктугун дагы бир ирет көргөзгөн макалдар. Ал тууралуу: *«Сексең-сексең секирип, кызылды көрсө айланган, жанына эмес кылычын, тумшугуна байланган»* (Табышмактар, 2002, б. 58) деген табышмак айтылат. Сагызгандын өзү эле түгүл салган уясын да жактырбай: *«Сагызган билгенинче уя салат»* (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 480) деген макалды жаратышкан.

Ал эми сактыгына келсек, сагызган чындыгында эле өтө сак канаттуу. Тынбай сайраган жагымсыз үнүнөн улам *«сагызгандай шакылдап»* деген сыпаттоо жаралып, аны ушакчы адамдарга карата колдонот. Негизи сагызган кыргыздар жактырган канаттуулардын катарына кирбейт. Элдик жомокто эриккен хандын *«куштун жаманын тапкыла»* деген тапшырмасына койчу жигиттин *«сырты ала, сырты аланын ичи да ала, куш болуп саналбайт, же эти желбейт»* деп сагызганды алып келгендиги айтылат (Кыргыз эл жомоктору, 1985, б. 181). *«Ала чапандуу молдо да бир, ала канаттуу сагызган да бир, экөөндө тең арам ниет: жыгылгандын кашында, өлгөндүн башында»* жана *«Куш жаманы – сагызган, жыгач жаманы – ит мурун»* (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 460, 612) деген макалдар да учурайт. Сагызгандын куштун жаманы экендиги бабабыз М. Кашкаринин *«Сөздүгүндө»* да берилген (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 433). Жылтыр-жултурду тиштей качкан уурулугу, малдын жоорун чокуп, тынчын алган суктугу үчүн ага карата элдик тескери көз караш пайда болгондугун болжоого болот. Анткен менен каргап коёт деп уясын бузгандан, жумурткасын же балапандарын алгандан чочулашкан. Казактарда да *«Сагызгандан сак бол»* (*«Сауысқаннан сак бол»*) (Дәуренбеков, б. 30) деген макал айтылат. Кыргыздарда жаңы көз жарган бөбөктү сагызгандын тили менен оозанткан ырым бар. Аны аткарса, бала бардык жан-жаныбардын тилин билип чоңоёт деп ишенишкен. Аталган ырым сагызгандын мүнөзүнөн улам жаралышы ыктымал. Тоо-ташка аң уулоого чыккан мергенчилер сагызган адам баласын байкар замат шакылыктап сайраарын, аны уккан жаныбарлар үркүп качып жөнөрүнө көп жолу күбө болушкан. Ошондон улам сагызган көп тил билет, бардык жаныбарлар менен сүйлөшө алат деген ишеним келип чыккан (Мурзакметов, 2005, б. 24). Ишенимди *«Сагызган куйругу менен кабарлайт, себепсиз шакылыктабайт»* (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 489) деген кеп да толуктап турат. Бул чындыкка дал келбесе да, адистер: *«Бир караганда, сагызган окшош эле шакылдап жаткандай сезилет, бирок кунт коюп тыңшаганда анын сайраганынан жыйырмадан кем эмес маанини ажыратууга болот. Ал уйду же түлкүнү көргөндө башкача сайрайт, анын шакылыктаганынан токойдо мергенчи (Сактан! Өзгөчө коркунучтуу!), жөн эле эркек адам (Этияттан!), же аял киши (Чочулабай, өз ишиңерди кыла бергиле) келе жатканын билүүгө болот»* (Шукуров, 1986, б. 54) деп белгилешет. Тоодо көчкү жүргөндө эки гана жаныбар: тик уча качкан сагызган жана тырмагы менен жерди бекем чапчып жолборс аман калат экен деген сөз эл ичинде айтылып келет (Мурзакметов, 2014, б. 42). Бул ишеним *«Көчкүдөн сагызган гана кутулуптур»* (Ибрагимов, 2005, б. 301) жана *«Карагай бою кар жааса да сагызган жутабайт, кандуу калтак кийсе да туушкан»*

кыйышпайт» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 533) деген макалдар түрүндө кабылданып, жыйнактарга да кирип калган. Үндөккө да, тапка да бат киргендиктен, мурунку убактарда кыргыз мүнүшкөрлөрү сагызганды да таптап, кадимкидей тогомо катып, ууга алып чыгышкандыгы маалым.

Сагызган сыяктуу эле кыргыздар жактыра бербеген канаттуулардын бири – чакчыгай, ошондуктан *«Чакчыгайга убал жок»* деп макал да жараткан. Тилчи-окумуштуу Х. Карасаев анын себебин: «Аны өлтүрсө болот, ал көрдөгү кишинин көзүнүн чарасына уя салат деп кыргыздар жаман көрөт. Өтө эле чакчаңдаган адамды да «чакчыгайдай» деп жек көрөт. Ошентип, байкуш чакчыгай адамдарга жаман сыпат болуп калган. Чакчыгай көбүнчө таскыл жерде жүрөт. Уяны ийинге, жердин жарыгына, таштын коңулуна салат. Таскыл жерде жүргөндүктөн кыргыздын көзүнө көп учураган. Кайдагы жаман жорукту ага жабыштырган. Өтө эрте турган, сак, сергек адамды да «чакчыгайдай» деп мазактаган. Ошентип, айыпсыз боз кучкач адамдарга тескери сапат болуп калган» (Карасаев, 1982, б. 332-333) деп чечмелейт. Чакчыгайга карата терс мамиле *«Жар башында жарганат, жатып туруп карганат»* (Табышмактар, 2002, б. 63) деген табышмактан да сезилет. Мындай көөнө ишенимдер унутулуп, түрдүү куштарды, ал турсун кулунду, текени туурап, үн чыгара алгандыгы үчүн учурда аны тамашалап *«куштардын артисти»* деп коюшат. Чакчыгай тууралуу *«Ачуусу келген чакчыгай өгүздүн жон терисин айра чокуптур»*, *«Ачуусу келген чакчыгай айга чапчыныптыр»* (Ибрагимов, 2005, б. 82) деген макалдар да жаралган.

Жараткан макалдарынан эле элдин тигил же бул канаттууга карата оң же терс мамилесин байкоого мүмкүн. Ушул өңүттөн алганда карга жана анын түрлөрү тууралуу айтылган макалдардан дурус маанидегисин табуу кыйынчылык жаратат. *«Карга бакса куш болбойт, кара темир курч болбойт»*, *«Карга карганын көзүн чукубайт»*, *«Карга каркылдап учуп каз болбойт»*, *«Карганы каз ордуна көтөрсө да, бок чокуганын койбойт»*, *«Карга өзүн куш ойлойт»*, *«Карганын «как!» эткени өзүнө кубаныч»*, *«Карга учуп шумкар болбойт, эшек жүгүрүп тулпар болбойт»*, *«Карга көргөнүн чокуйт, молдо билгенин окуйт»*, *«Ала карганы адал десе, бир чалымы бок татыйт»*, *«Ала карганы алты жыл борго байласа да, бир чалымы жин татыйт»*, *«Алгыр куштан ашам деп, ала карга шашыптыр»*, *«Ала карга, сагызган, кош канаты кайышкан»*, *«Ала карганы атынан чакырат»*, *«Кузгун тарп көрбөсө, жүрө албайт»*, *«Бөрү жарды, кузгун тойду»* (Макал-лакаптар, 2001, б. 32, 115), *«Карга ач болсо тузакка түшөт»*, *«Бир карга менен кыш келбес»*, *«Карганын жашын ким билет»*, *«Миң каргага бир кесек»*, *«Айласы кеткенде карга тордогу жемге карайт»* (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 612) ж.б. макалдар элдин бул куштарга болгон көз карашын көрсөтүп турат. Анткен менен ага карата эки жактуу мамиленин болушун да белгилей кетсек болот. Бул тууралуу тилчи-окумуштуу Х. Карасаев: «Кыргызда: карга адамдын бир жерине же колуна чычса, ал адамга олжо түшөт имиш. Карга көбүнчө топтошуп учат, топтошуп жыгачтардын башына түнөйт. Учуп баратып зандаганда же дарактын башында отурганда карганын заңы адамдын бир жерине түшсө, аны кыргыз жакшы ырымга жоруган. Карганын заңынын ыйык болушу – илгерки заманда кыргыздар жунгарлардан (ойроттордон) сүрүлүп отуруп, Индияга чейин барган. Мына ошол элден ала келген ырым болуу керек. Тегеле бир элдин ырымы ирегелеш элге жукпай койбойт эмеспи. Индияда карга касиеттүү куш болгону менен, кыргызда касиеттүү куш катарына кирбейт. Карганы кыргыздын ити да жаман көрөт. Анткени, иттин сөөгүн талашат. Ошон үчүн балдар карганы көрсө эле бир нерсе менен урат. Карга жалкотой да, сак да болуп калат. Ошон үчүн кыргызда «Карганын бир көзү бокто болсо, бир көзү окто» деп макал чыгарган. Байыркы

мифологияда: Адам ата кудайга кылмыш кылып, асмандан жерге ыргытылганда, Серандипке түшкөн. Кийин Кудай таала Адамды Мекеге барып сыйын деп буйрук кыйган. Мекеге кантип барам дегенде, сени карга ээрчитип барат деген имиш. Карга улам учуп, улам конуп отуруп, Адамды Мекеге алпарган дейт уламышта. Ошондуктан дин аркылуу карга касиеттүү болуп калышы, анын заңы кишинин кийимине түшсө – олжо, киреше болот деп жорушу – ошол диний ишенимден пайда болушу ажеп эмес» (Карасаев, 1987, б. 187-188) деп кеңири сөз кылган. Ошондон улам кыргыздар «Менин колума да акча тийип калаар» дегендин ордуна «Менин колума да карга чычаар» деп айта беришет. Бул сөз жыйнакка (Макал-лакаптар, 2001, б. 143) макал катары да кирип кеткен.

Ал эми кузгун каргага караганда ири, чоңураак дене түзүлүшү менен айырмаланат. Ал жөнүндө «*Кузгун тарп көрбөсө, жүрө албайт*», «*Кузгунга куда болсоң, жегениң тарп болор*» (Ибрагимов, 2005, б. 313) сыяктуу макалдар айтылат. «Кыргыздардын айтуунда кузгун миң жашайт имиш. Албетте, бул ашыра айткандык. Илимпоздордун айтууна караганда кузгун 400 жыл жашайт экен. Кыргыздар кузгун менен салыштырган сыпат сөздөрдү көп чыгарган: кузгундай абышка, кузгунча куркулдаган адам деп сыпаттаган» (Карасаев, 1982, б. 201). Мындан улам көп жашоо, өтө эле узак өмүр *кузгундун жашы* деген сыпаттоо аркылуу туюнтулат. Байыркы гректер кузгундун жумурткасын жеген адамдын ак чачтары кайрадан «кузгундун канатындай» капкара болуп өсөт деп ишенишкен (Дмитриев, 1984, б. 26). Кыргыздардын фольклордук маалыматтарында да өтө узак жашаган абышкалардын «Кузгундун көзүн жедимби?» деп наалыганы айтылат (КРС, кн. 1. 1985, б. 438). Кузгундун капкара түсү, жагымсыз көрүнүшү, ажал алдындагы жаныбарлардын үстүнөн айланып, өлүшүн күткөнү, алардын тарпын жегени бул канаттууну адамдарга жаман куш катары кабылдатып, көптөгөн элдердин жомокторунда сыйкырчылар менен желмогуздардын кызматчысынын милдетин аткарып койгондой. Карга менен кузгунду көп ажырата албагандыктан, экөөнү бир канаттуу катары карашып, андыктан татар тилинен орус тилине кирген карга сөзү карыган кемпирди, болгондо да кейпи суук, чырдуу, тили заар кемпирди (старая карга) атоо үчүн колдонулат (Дмитриев, 1984, б. 30-31). Анткен менен орнитологдор (канаттууларды жана алардын турмушун изилдеген адистер) кузгунду шаардагы майда жаныбарлардын, канаттуулардын тарпын жеп, санитар катары кызмат өтөөрүн, логикалуу ой жүгүртүп, маалыматты эсине сактап, эмгек куралын түзүп жана колдоно аларын көрсөтүп, аны куштардын ичинен интеллектке ээ канаттуу катары санашат.

Миң жылдай мурун жазылган М. Кашкаринин «Сөздүгүндө» *ышкырды* деген сөз берилип, ага байланышкан «Куш ышкырса өлөр» деген макал берилген. Эмгекти кыргыз тилине оодаргандар аны «Куш шаңшыса өлөр. Куш (бүркүт) кишиге карап шаңшыса, өлүм алааматы болот деп эсептешкен» (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 242) деп которушкан. Сыягы, котормочулар тарабынан бир аз так эместик кетип калгандай. Учурда эл оозунда дээрлик айтылбай калган, пассивдүү абалдагы макалдардын бири катары «*Күчүгөн (таскара) ышкырса – киши өлөт*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 609) аттуу макалды көрсөтүүгө мүмкүн. Негизи, бул макал деле эмес, көөнө ишеним сыяктанат, түзүлүшүнүн окшоштугунан макал катары кабыл алынып калса керек. М. Кашкаринин эмгегиндеги макал бүркүттү эмес, дал ушул макалдагы кушту айтып тургандай. Көпчүлүккө мааниси түшүнүксүз *күчүгөн* сөзүн сөздүктөн карап, анын көк жорунун дагы бир аталышы экенин (то же, что **көк жору**) көрөбүз (КРС, кн. 1, 1985, б. 474). Көк жору (анын *сакалдуу жору* аталышы да бар) болсо орус тилине *бородач-ягнятник* деп которулган (КРС, кн. 1, 1985, б. 262). Макалда күчүгөндү түшүндүргөн

таскара аталышынын орусча мааниси *чёрный гриф, бурый гриф* (КРС, кн. 2, 1985, б. 189) болот экен. Мындай дал келбестикке карабастан, бириктирип турган мааниси – булардын баарынын тең жору куштары экендиги. Жору болсо дайым тарп менен азыктанып, өлүм болгон жерде жүргөндүгү менен айырмаланып турат. Сыягы, бабаларыбыз ушул белгисине карап, күчүгөндүн ышкырыгын өлүм белгиси катары кабыл алышкан көрүнөт. Ал эми бүркүт болсо, «Сөздүктө» көрсөтүлгөндөй, ышкырбайт, ал шаңшыйт, аны колго үйрөтүп, аңчылыкта колдонуп келгендиктен, шаңшыганын күн сайын угуп, бирок аны өлүмдүн белгиси катары жорушкан эмес.

Колдо багып, аңчылыкта колдончу кыраан куштардын бири – ителги. Бул куш тууралуу «*Ителги салба, кепил алба*» (Ибрагимов, 2005, б. 238) деген макал айтылат. Кыргыз фольклорунда «Дөөтү менен ителги» деген жомок бар, анда Дөөтү тегирменди чегип бүтүп, жүргүзөйүн деген чакта ителги келип, уста менен мелдеше кетет. Мелдештин шарты боюнча ителги тегирмендин ташын жара тепсе, Дөөтү ага алтындан текөөр салып бермек болот. Асманга атып чыккан ителги тик ылдый шукшурулуп келип, тегирмендин айланып жаткан ташын жара тебет. Дөөтү уста ителги кайра имерилгиче ташка кадоо салып, тегирменди жүргүзүп жиберет. Ителги кайрылып караса, тегирмен кадимкидей жүгүрүп жатыптыр. Качан гана устанын айлакердигине жана амалына түшүнгөндө гана ызаланып ыйлап жиберет. Ошондон тартып ителги ичиндеги ызасын чыгаруу үчүн түркүн кушка кас болуп, кезиккенин жара тээп кете берет экен (Балдар фольклору, 1998, б. 340-342). Жомоктон эле ителгинин кыраандыгы, күчү көрүнүп турат. Андай болсо, эмне үчүн жогорудагы тыюу салган макал жаралган деген суроо жаралат. Бул тууралуу Х. Карасаев быт-чытын чыгаруу, талкалап, туш-тушка качыруу дегенди туюнткан «ителги тийген таандай» деген накыл сөздү чечмелөөдө: «Кыраан куштардын ичинен кыргыздар ителгини өтө даңазалап сүйлөйт. Аны Дөөтү пайгамбар менен да мелдештирип, жүрүп аткан тегирмендин ташын жара тептирет. Ителги кээде качып да кетет имиш. Ошон үчүн «Ителги салба, кепил алба!» деп макал да чыгарган. Ителги башка кыраан куштарча кармап албайт, ал тээп өлтүрөт. Ээси коё бергенде, ителги топтошуп учуп бараткан канаттуулардын үстүнө кайкып чыгып, үн салып, шуулдап ылдый карай кудуп, ыргыта тээп отурат. Ителгини көргөндө топтошуп учуп жүргөн карга-таандардын быт-чыты чыгып кетет. Ал бирди тепкени менен ыраазы болбой, тээп түшүрө берет» (Карасаев, 1982, б. 134) деп көрсөткөн. Эгер Х. Карасаев макалды ителгинин качып кетиши менен байланыштырып, бир аз ишеничсиз айтса, элдик өнөрлөрдү иликтөөчү этнограф А. Акматалиев ителги тууралуу баянында кармоо жөнүндө: «Төлөдөн чыгып, торду көздөй басканда шаңшып, жаасына келип, жакындатпай да коёт. Тери мээлейин кийет. Аны кол менен кармоого болбойт. Ителги терисин үзмөк түгүл, колунду жулуп алат. Мунун бычагы тумшугунда. Ителги кара мүртөздүгүн карматып, ачуусу, каары сыртына чыгып, канат жүндөрү тикендешип, тиштегилеп, тырмактарын батырат» десе, таптоо маалындагысын: «Кыраандардын кара көңүлү болот. Ал жонун да сыйпатпайт. Аны ачка коюп, эртеси ушул маалда кайра жем берет. Кара көңүлү үч күн катары менен жем жебейт. Томого катканда ал башын чулгуйт, силкет, өзүнчө жинденет. Бөркүн буту менен кагып түшүрөт» деп дааналап көрсөтөт. Ууга чыгууга даярдана баштагандагысын ээси карга, көгүчкөн өндүүлөрдүн канат-куйруктарын болжолдуу бир кеп өндүү (далба) кылып, аны айлантып чакырганда, ителги куушурулуп келип аны теберин, ошол кезде «популап» чакырып, колуна кондуруп, жем берерин, бирөөлөр далбаасыз колу менен чакырып, колун сындыра тептирип алганын баяндап, «ителгинин айныкейи – ачып көздү жумгуча, көргөнүн ала албай калса, тээ алыстан көрүп

калган немелерине кетип калат» деп келип: «укмуштай кара мүртөзү мүнүшкөрлөрдү эң эле бушайман кылат» (Акматалиев, 1999, б. 18-24) деп жыйынтыктайт. Көрүнүп тургандай, ителгини мүнөзүнөн улам аны таптоо ар бир эле мүнүшкөрдүн колунан келе бербеген жумуш экен. Ошондон улам аны салба, салсаң да кепилин алба деген турмуштук тажрыйбадан жаралган макал болуп чыгат. Бирок ителгини таптап, аны менен аң уулаган адамдын олжолуулугун «*Ителгинин кызыгына батсаң, карчыгаңды камчы этерсиң*» жана «*Ителги салган эт жейт, атынын этин ит жейт*», «*Ителгинин баласы илбей калбас*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 428, 429, 539) деген макалдар белгилеп турат. Жогорудагы макалдардын биринде аталган карчыга кушу тууралуу эл «*Карчыгага кушуң түшпөсүн, бакшыга ишиң түшпөсүн*», «*Карчыга – учушунан, тулпар – басышынан байкалат*», «*Кары билет кааданы, карчыга алат сонону*» (Ибрагимов, 2005, б. 263-264), памир кыргыздарында болсо «*Карчыга баксаң – кардың тойот, карга баксаң – көзүңдү ойот*», «**Карчыга казан кайнатат**», «*Карчыганын көзү эт менен ачылат, карганын көзү пок менен ачылат*» (Кайыпов, 2017, б. 287-288) деген макалдарды жараткан.

Өз ишинин адисинин жасаган жумушуна көңүл толгон учурларда «**Бөдөнөнү сойсо да, касап сойсун**» деген макалды (Усупбеков, 1982, б. 47) ыраазы болуу менен айтып калабыз. Бөдөнө адал канаттуу, салмагы болгону 50-135 грамм экендигине карабастан, эти да, жумурткасы да өтө бааланат. Жумурткасы болгону он граммга жакын салмакта болгонуна карабастан, бөдөнөнүн тукуму абдан баалуу азык сапаттарына ээ. Андыктан аларды космосто жүргөн космосчуларды тамактандыруу үчүн пайдалануу идеясы жаралып, Словакиянын Нитра шаарындагы мал чарбачылыгын изилдөө институтунда окумуштуулар бөдөнөлөрдү космос шартына «даярдоо» менен алектенишкендиги тууралуу маалыматтар бар (Любимцев, 1995, б. 187-188). Көбүнчө беденин ичинде жашагандыктан, аталышын беде өсүмдүгү менен байланыштырып жүрүшөт. Чөптүн арасында жашап, кичине болгондуктан көзгө анча урунбай, ылдам басып, коркунуч туулганда кыска аралыкка учуп кутулган сапаттарын сүрөттөп: «Тап-тап, тап жорго, таман аяк боз жорго, желип кетсе жеткирбейт, жерге түшсө көрүнбөйт» (Табышмактар, 2002, б. 62) деген табышмакка айландырышкан. Кыргыздар бөдөнөнү уя салуу түйшүгүн билбеген, кайгысыз, эркин куш катары билип, «**Бөдөнөнүн үйү жок, кайда барса «бытпылдык»**» деген лакапты (Ибрагимов, 2005, б. 137) чыгарышкан. Ошондон улам тилибизде үй-жайы жоктук абал бөдөнөгө салыштыруу аркылуу туюнтула берет. Мындай макалдын сарттарда (азыр официалдуу түрдө мындай аталыштагы эл болбогон менен көчмөндөр отурукташып жашап, соода-сатык менен күн көргөн өзбек, тажик, уйгур, афган ж.б. элдерди ошентип аташкан) да учураарын падышалык Россиянын мезгилинде эле орус окумуштуусу Н. П. Остроумов: «У перепелки нет дома: куда ни полетит, песни поёт. (Беззаботный)» деп которуп берген макалдан көрөбүз (Остроумов, 1895, б. 63). Бөдөнөнүн сайраганын кыргыздын кулагы «бытпылдык» деп укса, орустар «пить-полоть» деп угушат. Немецтер болсо бул добушту «пикпервик» деп айтышат (Шукуров, 1981, б. 75). Бирдей калыпта сайрап, жадатмалуу туюлса да, аны тажиктер, өзбектер (кыргыздын ичкилик уруулары да) атайын капаста кармап, багууну өнөр тутканы кээде таңгалууну жаратат. Мындан улам сөз болгон элдер эрте отурукташып, там үйгө камалып, шаар турмушунун ташпишинен, таптакыр бүтпөс көйгөйлөрүнөн чарчаган учурларда короосундагы же чайканадагы бөдөнөнүн бытпылдыгын угуп, тоо этегин, кеңири мейкиндикти, гүлдөгөн беде талаасын элестетип, бир аз убакка болсо да көңүлдөрүн кушубак кылуу үчүн өздөрү үчүн

жасалма идиллияны жаратып алышканбы деген ой туулат... Бөдөнөнү сайрагандыгы үчүн эле кармабастан, уруштуруу үчүн да багышат.

Дээрлик күн сайын эле учуратып, бизге тааныш табияттын көнүмүш бөлүкчөсүнө айланып калган *таранчы* тууралуу «*Таранчыдан корккон таруу айдабайт*» деген макал (Ибрагимов, 2005, б. 406) жаралган. Буга маанилеш «Чегирткеден корккон эгин экпейт» деген варианты да жашайт. Сөз болгон канаттуу тууралуу элдик маданиятты изилдөөчү А. Акматалиев: «Таранчы «таруучу» деген сөздөн. Чымчыктын бир түрү. Ал таруу, конокко өч келет. Албетте, таруу дан байлап чыккан чакта таранчылар топ-тобу менен келип конот. Мунун сазайын турумтай (кыраан куш) гана берет. Анын кабарын укканда таранчылар безип кетишет» (Акматалиев, 2002, б. 374) деп көрсөтөт. Муну «*Тарууга таранчы үйүр*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 433) деген макал да, «Короодо жүрөт жаш бала, укмушта мындай жок бала. Эгиндин ээсин кыйкырткан, тартиби жок шок бала» (Табышмактар, 2002, б. 63) деген табышмак да бекемдеп турушат. Ал эми тилчи-окумуштуу К. Сейдакматов *тарын* сөзү байыркы түрк тилинде «эгинди» туюнткан, эгиндин данын жеп тамактанган чымчык таранчы – «эгинчи» аталган деп так көрсөткөн. Ошондой эле ал *тарыг* сөзү азыркы «эгин» дегенге туура келет, ал сөз байыркы кезде «тарууну» да туюнткан деп көрсөтүп келип, болжолу, байыркы түрктөрдүн айдаган эгини көбүнчө таруу болгон деп туура жыйынтык чыгарган (Сейдакматов, 1988, б. 215). Муну азыркы түркий тилдүү элдердеги таруунун аталышы тастыктап турат. Атап айтсак, хакасча таруу *таран* деп аталат, сыягы, кийин күрүч эгиле баштагандан тартып тарууну сары таран, күрүчтү ак таран деп ажыратып айта башташкандай (Бутанаев, 1999, б. 137). Ал эми алтайча *тараан*, тувача *чиңге-тараа*, *хоо-тараа*, татарча жана башкырча *тары*, өзбекче *тарик* (тарык деп окулат), уйгурча *терик*, каракалпакча *тары* аталыштары оюбузду дагы да бекемдемекчи. Бул аталгандарды тиешелүү сөздүктөрдөн карап, тактап алуу кыйынчылык туудурбайт. Каракалпактар тарууну *кызыл тары*, *кара тары*, *шегир тары* деп ажыратышат, алардын ичинен кара таруу тез – 40 күндө бышкандыгы менен бааланат (Этнография, 1980, б. 119). Демек, жогорудагы мисалдарга таянуу менен таранчынын аталышы *таруучу* дегенди билдирет десек чындыкка бир кыйла жакындамакчыбыз.

Жогорудагы сөздүн этимологиясы илимий түрдө чечмеленип, аныкталгандыгына карабай, дале болсо жаңылышып, чаташтыргандар учурап калат. Мынттип айтуубузга педагог-изилдөөчү С. Рысбаевдин мугалимдер үчүн кошумча окуу куралы катары жарыяланган «Сөз жөнүндө дастан» аттуу эмгегинен алынган мисалдар негиз болмокчу. Китептин автору байыркы ата-бабаларыбыз эгинди «таран» деп айтчу экен, демек, эгин бышканда же оруп кырманга үйгөндө айланасынан кетпей топ-тобу менен учуп жүргөн боз чымчыктарды кыргыздар ошондон улам «эгинчи», «таранчы» деп атап калышса керек деп бир аз шектенүү менен, бирок, Кыргызстандын түштүк тарабында «Таран-Базар» деген жер бар, ал «эгин базар» дегенди түшүндүрөт деп ишенимдүү белгилейт (Рысбаев, 2012, б. 66). Жогоруда көрсөтүп кеткендей, *таранчы* аталышынын мааниси *эгинчиге* караганда *таруучуга* жакын, аны талданып жаткан макалдын өзү деле көрсөтүп турат. Башкача айтканда, таранчыдан корккондун буудай, арпа, жүгөрү же шалы эмес, дал таруу экпегендиги так көрсөтүлүп жатат. Ал эми Кыргызстандын түштүгүндөгү, Сузак районундагы Таран-Базар айылынын аталышынын эгинге тиешеси жок, муну ошол тарапта туулуп, өскөн адам катары айта кетели. Айыл дыйканчылык үчүн ыңгайлуу эмес, тоолуу аймакта жайгашкандыктан, Союз мезгилинде мында таран, б.а. кымыздыктын тамыры жыйналып, аны элден кабыл алчу

«Тарандубитель» аттуу уюм да болгон. Тарандан боёк жасалат. Бул сөз К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» да кирген менен которулбай, таран боюнча эле берилип, мааниси да так айтылбай *дубильный корень* (КРС, кн. 2. 1985, б. 207) деп түшүнүк берилген. Айылдын аталышы эгинден же таруудан эмес, кымыздыктын тамыры - *тарандан* келип чыккан.

Жалпы элге кеңири белгилүү болбогон бир макал бар. Тилибизде андай макалдын бар экендигин К. К. Юдахин түзгөн айтылуу «Кыргызча-орусча сөздүк» тастыктап турат. Сөз *тартар* деп аталган канаттуу тууралуу болуп жатат. «Сөздүктө» анын орус тилиндеги *коростель, дергач* деген аталыштары берилип, анан мисал катарында «**Тартар тилинен тартар**» деген макал берилген. Автор-түзүүчү орусча эквивалентин берген менен кашаанын ичинде «Дергач за свой язык в ответе» деп, сөзмө сөз которулушун да кошумчалаган (КРС, кн. 2. 1985, б. 211). Биз пайдаланган макал-лакаптар жыйнактарынын бирөөнөн тартар тууралуу «*Эки сартка бир тартар, бир саны бизге артар*» деген лакап (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 619) жана «*Жакшы зайып тартарды таап, бөдөнөнү бөлө кылат*» (Ибрагимов, 2005, б. 170) деген макал да кезигет. Биз бул макалды же жазып алууда, же басууда жаңылыштык кетип калган деп шек санайбыз, анткени жакшы зайыптын бөдөнөнү бөлө кылганын өз мамилеси менен күйөөсүнүн жакындарын көбөйтүп жатканын түшүнгөн менен тартарды тапканынын себеби бүдөмүк болуп калган. Жыйнакта бул макал менен эле катарлаш «*Жакшы зайып таранчыны таяке, бөдөнөнү бөлө кылат*» деген макал орун алган. Аны окуган соң шектүү макалдын туурасы «*Жакшы зайып тартарды таяке, бөдөнөнү бөлө кылат*» болсо керек, тартар деген канаттууну кийин тааныбай калганда аны жакшы тааныш таранчы менен алмаштырып койгон окшойт деп божомолдойбуз. Биздин бул оюбуздун тууралыгын макала даярдалып бүткөндөн кийин колубузга тийген памир кыргыздарынын макал-лакаптар жыйнагынан кезиккен «*Жакшы катын тартарды тага кылат, бөдөнөнү бөлө кылат*» (Кайыпов, 2017, б. 207) деген макал биротоло ырастады.

Тартардын кандай куш экендигине кызыгып, атайын басылмалардан издеп көргөнүбүздө турна сымалдар түркүмүндөгү тукум экендигин, Кыргызстанда 6 түрү кездешерин, анын бири кашкалдак экендигин, сууда жакшы сүзүп, кургакта шамдагай жүрүп, начар учарын, ар кандай өлөң чөп, суу жээктерин мекендеп, көмүскө жерлерде жашап, анча байкалбагандыгын (КСЭ, Т. 5. 1980, б. 541) билебиз. Байкалып тургандай, аны көрүүнүн өзү эле кыйынчылыктуу туудурса, бүгүнкү табияттан алыстап бараткан шартта көргөндөрдүн деле таанып-билиши, атын аташы шек жаратат. Өзүнүн атына тартар тарактын тиштерин кол менен сыдырганда чыккан добушка окшогон үн чыгарып, сайраганынан улам ээ болгон. Боордош алтай элинде анын каардуу Ай-каандын сазга тыгылып калган кулунун чыгаруу үчүн чебелектеп, тарт-тарт деп тынбай кайталаганынан *тартар* аталып калгандыгы тууралуу жомок да бар (Танзаган, 1978, 43). Тагыраак айтсак, алтай тилинде тартар *талтар* деп аталат (РАС, 1963, б. 131). Тектеш хакастардын да эки канаттуу уурдап бара жаткан торпок сазга тыгылып калганда алапайын таппаган куштун тарт-тарт деп безилдегенинен тартар аталып калгандыгы тууралуу жомогу бар (Хакас эл жомоктору, 1974, б. 104), аларда тартар *таарт* (РХС, 1961, б. 330) деген аталышка ээ. Мындан улам орус тилиндеги *коростель* аталышынын *дергач* синоними түрк тилдеринен калькаланып киргендиги айкын боло түшөт. Тартар кушунун аталышы миң жылдай илгери жазылган М. Кашкари бабабыздын «Сөздүгүндө» да учурайт (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 475). Муну тактап алгандан кийин сөз оюну түрүндөгү макалдагы куш эмне үчүн тилине жооп бериши керек деген мыйзам ченемдүү суроо туулбай

койбойт. Жоопту кайрадан эле алтай жомогунан табабыз. «Каркыра менен тартар» аттуу жомокто бүркүт каркыранын бийлегенин жактырып, аны өзүнө башкы кеңешчи кылып дайындаганы тууралуу айтылат. Буга нааразы болгон тартар: «Бул кантип кеңешчи болот? Эртели-кеч «кыйкуу-кыйкуу» деп сайрагандан башкага жарабайт» деп каршы чыгып, ачуусу келген каркыра анын жонун сындыра чокуйт (Танзаган, 1978, б. 54). Тартардын далысынын бүкүрүлүгүн, начар учарын алтайлыктар ушинтип түшүндүрүшөт, биздеги макал аларда учурабайт. Алтай жомогунан мазмундаш жомок түрк тилдүү элдердин эң ыраакта жайгашкан өкүлдөрү болгон сахалардын фольклорунан да учурайт. Якут эл жомогунда да жалпы канаттуулар жашоого ыңгайлуу жер чалып келгин деген тапшырма менен каркыраны түндүк тарапка элчи-чалгынчы катары дайындап жатышканда Лахааттка аттуу көрүмсүз кидик өрдөк каршы чыгып: «Мындай маанилүү ишке каркырадай келесоо кушту эмнеге жөнөтүп жатасыңар? Мунун тартайган буту, узун моюну менен кеч кирердеги акылсыз кыйкырыгынан башка эмнеси бар?» деп кордой баштаганда каркыра чыдай албай, чокуп өлтүрө жаздайт. Бул күнөөсү үчүн куштар ага дал алтай жомогундагыдай жаза беришет – каркырага көчкөн учурда кидик өрдөктү жонуна кондуруп, алып кетүүнү тапшырышат (Якутские народные сказки, 1983, б. 34-36). Ушул жерден бул жомок болсо да, чет өлкөлүк басылмаларда ири канаттуулардын майда куштарды ташуусу тууралуу бир нече жолу жазылганын кошумчалай кеткибиз келет. Адатта бул колибрини Алясканын түштүк райондоруна жана Канаданын айрым провинцияларына ташып жеткирүүгө тиешелүү маалыматтар болгон. Англияга европалык канаттуулардын эң кичинеси болгон сарыбаш мыймытты (желтоголовый королек) бир кыйла ири куштун жонуна көтөрүп жеткирүүсү тууралуу да айтылган. Мындай саякат Египетте да, Критте да, Гудзон булуңунун аймагында да байкалган. Бирок илим азырынча мындай фактыны тааный элек (Любимцев, 1995, б. 184-185). Кайрадан тартарга кайрылсак, анын Кыргызстанда эле 6 түрү кездешерин, анын бири кашкалдак экендигин, сууда жакшы сүзүп, начар учарын, суу жээктерин мекендеп, анча байкалбагандыгын (якут жомогунда да анын сейрек учураары белгиленет) эске алсак, Саха жергесиндеги *лахааттка* аттуу кичине өрдөк тартардын бир түрү болушу мүмкүн деген ойго түртөт. Биздин оюбузча, сөз болгон жомок же анын варианты бир мезгилдерде (Енисей доорунда) кыргыздарда да айтылган болсо керек, кийин Ала-Тоого көчүп келгенден кийин унутулуп, мазмуну макалда гана сакталып калгандай. Мындай ойго келишибизге «*Турнадан бий (башчы) койсоң, кайгы кетпейт башыңан*» (Ибрагимов, 2005, б. 425) деген макал да кошумча далил болмокчу. Алтай жомогундагы тартардын, саха жомогундагы кидик өрдөк – лахааттканын каркырадан (турнадан) жабыр тарткандарын эске алсак, бул макал кыргыздарда айтылып, кийин унутулган вариантынын бир сыныгы, калдыгы болушу мүмкүн. Бул мисалдар тилчилер менен фольклор таануучуларга Түштүк Сибирдеги, Ыраакы Чыгыштагы тектеш тилдүү элдердин тилин, оозеки мурасын тереңирээк үйрөнүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Макалдын дагы бир варианты «*Турунадан бий койсоң, кыйгуу кетпейт башыңдан*» деген түрдө айтылат (КРС, кн. 2. 1985, б. 479). Бул вариант алгачкы, туура түрү болушу да ыктымал, турнанын «*кыйгуу*» деп добуш чыгара тургандыгын билбегендер ага үндөш *кайгы* деген сөз менен алмаштырып айтып, элге тарап кетүүсүн жокко чыгарууга болбойт. Андай учурда тартардын да, лахааттканын да турнаны жактырбай, доомат коюшу анын үнүнө байланыштуу экендигин эске алууга тийишпиз. Жандырмагы *каркыра*, *турна* болгон: «Ай асманда жүргөн жигит, алтын чоор тарткан жигит. Күн асманда жүргөн жигит, күмүш чоор тарткан жигит» (Табышмактар, 2002, б. 59) деген табышмакта да анын үнүнө басым жасалган. Куштардын сезондук

миграциясы учурунда жазда-күздө жылуу жактарды көздөй көчкөн түркүн канаттуулардын ичинен каркыра-турнанын үнү өзгөчө бийик чыгып, даана угулары белгилүү.

Сейрек болсо да кебибизде «*Ар жердин корозу бирдей кыйкырат*» деген макал колдонулат, жыйнакка да кирген (Усупбеков, 1982, б. 113). Тоок бизде эмне кылсын, бабаларыбыз көчмөн турмушта күн кечиришкен деген стереотипке тактоо киргизип, тарыхта кыргыздардын толук көчмөн эмес, жарым көчмөн болушканын, жатакчылар отурукташкан элдердей эле дыйканчылык, багбанчылык кылып, чарбасында эл катары тоок да кармап, ал түгүл аны жети казынанын бири катары санашканын алдын ала эскерте кетели. Сөздү мынтип алыстан баштап жатканыбыздын жөнү бар. «Аргументы и факты» гезитинин 2015-жылдын ноябрь айындагы санында (№ 45) короз дүйнөнүн бир топ өлкөлөрүндө, мисалы: Кытайда – «Во-во!», Францияда – «Ко-ко-рико!», Португалияда – «Ко-ко-роко!», Испанияда – «Кьи-кьи-рикьи!», Исландияда – «Га-га-лаго!», Германияда – «Ки-ке-рики!», Данияда – «Ки-ки-лики!», Японияда – «Кокэ-кок-ко!», Англияда – «Кок-а-дудл-ду!», Швецияда – «Ку-ке-лику!», Филиппинде – «Тик-ти-алок!», Непалда – «Ку-ку-рикан!», Голландияда – «Ку-ке-леку!», Италияда – «Чи-ки-ричи!» - деп кыйкыра тургандыгы берилиптир. Адатта жалпыга бирдей тиешелүү нерсе тууралуу, алсак, дүйнөдөгү өкүм сүргөн кризис жөнүндө сөз кылганыбызда, «Короз бардык жерде бирдей чакырат» деп, макалды пайдаланып калат эмеспизби. Көрүнүп тургандай, бирдей чакырбайт экен. Тагыраагы, кыйкырганы бирдей эле, аны ар түрдүү элдер өздөрүнүн тилинин өзгөчөлүгүнө жараша «түрдүүчө угуп», түрдүүчө туурап жана жазып калышкан. Алсак, кыргыз айылында төрөлүп, өсүп келе жаткан жаш баладан короздун кантип кыйкыраарын сурай турган болсок, «ку-ку-кук» деп туурап берери шексиз. Анан чоңоюп, мектепке барып, орусча үйрөнүп, орус тилинен которулбай көрсөтүлүп жүргөн мультфильмдерди көрүп жүрүп эле короз «кукареку» деп кыйкырат деп «айнып» калат. Бул маселени да көңүлгө ала жүрсөк... Ушул жерден тоок тууралуу да кошумчалай кетели. Азыркы кыргызча *тоок* сөзү байыркы түрк тилинде *такагу//тактыгу//такук* түрүндө айтылган. Бул сөз ошол кездеги тилде тооктун үнүн туураган сөз болгон. Азыркы кыргыз тилинде короздун кыйкырганын *кукук* же *кууук* деп туураган сыяктуу ал кезде *такагу//такук* деп туураган. Ошол туураган сөз кийин канаттуунун атын билдирип калган. Кыргыз тилиндеги *тоок* сөзү *такук* вариантынан келип чыккан дешке болот. Анткени дифтонгулуу говорлордо *товук* түрүндө айтылат да, байыркы *к* тыбышы сөздүн ортосунда *в* тыбышына айланып, сөздүн эң аягында үндүү тыбыш айтылбайт. Дифтонг түрүндөгү *в* тыбышынын түшүп калышынын натыйжасында *товук* сөзү *тоук* > *тоок* болуп өзгөргөн (Сейдакматов, 1988, б. 223-224). Тилибизде «*Бир тоокко да жем керек*», «*Тооксуз эле таң атам*», «*Тооктун түшүнө актаган таруу кирет*», (Макал-лакаптар, 2001, б. 66, 175), «*Томоголуу бүркүттөн тоок коркпойт*», «*Какылдаган тоок туубай койбос*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 433, 536) деген макалдар да айтылат.

Жыйнактан «*Беймаал кыйкырган короздун, башын жулуш керек (кесмек парыс)*» деген макалды да учуратабыз (Усупбеков, 1982, б. 126). Ырасын айтканда, бул макал да эмес, лакап да эмес, кандайдыр бир турмуштук эрежедей (бекеринен парыз деп кошумча белгиленип жатканы жок. – М. А.) туюлат. Памир кыргыздарында мунун «*Бевахты бакырган тооктун башы кесилет*», «*Беймаал бакырган корооздун башыны кес*» (Кайыпов, 2017, б. 149) деген варианттары кездешет. Алгач окуган айрым адамдарда: беймаал деген кайсы учур жана эмне үчүн короздун башын жулуш керек деген суроолор жаралышы мүмкүн. Сурап же сөздүктөрдөн карап, өз мезгилинде эмес учур *беймаал* аталарын билип алса болот, бирок

короздун күнөөсү эмнеде деген суроо жоопсуз кала берет. Төмөндө дал ушул суроого токтоло кетели.

Байыркы адамдарда караңгы түндөн коркуу, чочулоо сезими күчтүү болгон, ага караңгыда туш тарабынын баары душмандык кылчу күчтөр тарабынан курчалып тургандай сезилген. Бул туюк сезим (инстинкт) учурда деле жашап келүүдө. Ошол себептүү короздор кыйкырып, андан көп узабай таң аткандан кийин коркунуч азайып, өздөрүнүн коопсуздугу үчүн короздорду себепкердей кабыл алып, короздор өзүнүн чакырыгы менен түнкү зыянкеч күчтөрдү үйдөн кубалайт деп ишенишкен. «Короздун такай бир маалда кыйкыргандыгы үчүн көптөгөн өлкөлөрдүн элдери аны ыйык канаттуу деп санашкан. Меланезиянын түпкү калкы корозду адамдарга күн кудайы Кват белек кылган деп ойлошкон. Корозго байланышкан көптөгөн уламыштар жана жомоктор бар, аларда бул кушка өзгөчө роль таандык. Байыркы Грециянын легендаларынын биринде кудайлар Арес менен Афродита жашыруун сүйүшүп жүрүшкөндүгү айтылат. Муну Арестин колундагы Алектрион деген кызматчысы гана билчү экен. Ага таңдын атып келе жатканын сүйүшкөндөргө кабарлоо милдети тагылыптыр. Бирок бир жолу күзөттө турган Алектрион уктап калып, таң атканын билбей калат да, кудайлардын сүйүү сыры билинип калат. Ачуусу келген Арес жаш уланды жазаламакчы болуп, аны корозго айлантып салат, анткени короз эч качан таң атканда уктап калбайт» (Экономов, 1976, б. 182-183). Бирок айылдык адамдарга короздун эки ирет – түн ортосунда жана таңга маал чакыраы белгилүү. Кыргыздар короздун дал ошол беймаал – түн ортосунда кыйкырганын жамандыкка жоруп, анын башын жулуп ыргытышкан. Бул абал «*Мурун кыйкырган короздун башы кетет*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 145) деген макалда берилген.

Орнитолог-окумуштуулар короздун эмне үчүн түн ортосунда чакырышынын сырын таап чыгышты. Көрсө, үйдө баккан тоокторубуздун түпкү мекени Инд океанында жайгашкан Малакка жарым аралы экен. Ал арал экваторго жакын жайгашкан, ал эми экватордо жылдын бардык мезгилинде күн менен түн бирдей болуп, биздегидей узарып же кыскарып кетпейт. Мына ошол аралдан бүт дүйнөгө таралган тоок тукумдарында бабаларынын эс тутуму муундан муунга өтүп келет экен. Ошондуктан биздин короздор өздөрүнүн жапайы бабалары таң атканда уйкусунан ойгонуп, кыйкырган маалда – Малакка убактысы боюнча таңкы алтыда бир кыйкырып алышат экен (Малов, 1995, б. 22). Башкача айтсак, Малаккада таң атып келаткан учурда бизде түн ортосу болот. Бирок ошого карабай короздор көнгөн адаты боюнча бир кыйкырып алып, анан кайра бизде таң атканда «катачылыгын» ондоп, экинчи жолу чакырышат экен. «Көнгөн адат калабы» деген кыргыздардын сөзү бекеринен айтылбаптыр. Анткен менен «*Короз чакырса да, чакырбаса да күн чыгат*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 490) деп, турмуш чындыгына ылайык келген реалисттик мазмундагы макалды да жаратышкан.

Дүйнө элдеринде айрым канаттууларды анын добушуна жараша атоо практикаланып келет. Алсак, кадимки *күкүк* орустарда «кукушка», болгарларда «куковица», чехтерде «кукачка», немецтерде «кукук», француздарда «куку», Румынияда «кук», Италияда «куколо», испандарда «куко», түркчө «гугук» деп аталат (Дмитриев, 1984, б. 100). Бул көрүнүш кыргыздарга деле жат эмес. Далил катары макал-лакаптар жыйнагынан «*Кекилик өз атын өзү чакырат*» (Ибрагимов, 2005, б. 275) жана «*Күкүк өз атын өзү чакырат*» (Ибрагимов, 2005, б. 285) деп, канаттуулардын үнүн туураган макалдардын орун алганын көрсөтө кетели. Бул жагынан алганда, тилибиз табыш тууранды сөздөргө да бир топ бай. Тоо койнунда, кооз жаратылыштын арасында анын өз баласындай аралаш, шайкеш жашаган бабаларыбыз табияттан уккан добуштарын да чебер туурай алышкан деп ойлоого болот. Тилчи-окумуштуу

К. Сейдакматов: «Каркыра *кар-кур* деген үн чыгаргандыгы үчүн *каркыра* аталып калган. Азыркы алтай тилинде *турна* туркулдаган үн чыгарат делет. Ушуга караганда *турна* сөзү да үнүн туураган сөздөн келип чыккан» (Сейдакматов, 1988, б. 136) деп көрсөтөт. Биз атайын иликтөө ишин деле жүргүзгөн жокпуз, бирок жогоруда мисал келтирилген макалдардагы куштардан сырткары тилибиздеги *карга, үкү, бабырган, булбул, куркулдай, тартар, тоңкулдак, булдурук, кара шакылдак, сарайгыр, чыйырчык, каркыра, үнүп, безбелдек, каракур, ызгыт, эчки маарак, бактек, баюулу, чакчыгай, сүтак, алагүү, боз таркылдак, чыйпылдак, көл бука, эжеке бээ саа, ышкырчак чүрөк, тырсылдак чүрөк, мыймыт, чабалекей, улар ж.б.* канаттуулардын аталыштары алардын үндөрүн тууроодон эле жаралган деп болжоого мүмкүн. Тилекке каршы, бул айтылгандар алиге чейин илимий изилдөөнүн кароолуна алына элек. Дегеле табыш тууранды сөздөргө тилдин өзүнчө байлыгы катары карап, олуттуу маани берилбегендиктен, алар көптөгөн сөздүктөргө кирбей да калышкан. Бул маселеде биз залкар тилчи К. К. Юдахинге баш ийип таазим кылышыбыз керек. «Кыргызча-орусча сөздүктөн» башкасы түгүл бүгүн кыргыз тилчилерге белгисиз болуп калган суурдун «аңкуш» (КРС, кн. 1. 1985, б. 59), турнанын «кыйгуу» (КРС, кн. 1. 1985, б. 479) деп үн чыгараарына чейин орун алыптыр.

Жогоруда сөз болгон күкүктөн улам тилибизде «**Уясы жок күкүк болот, уяты жок түксүз болот**» (Ибрагимов, 2005, б. 439) деген макал айтыларын көрсөтө кетели. Залкар тилчи-окумуштуу Х. Карасаев белгилегендей: «Кыргыздын түшүнүгүндө күкүк касиеттүү куш. Ошондуктан анын жумурткасын башка кучкачтар басып чыгарат жана балапан болгондо да көрүнгөн кучкачтар тамак берип чоңойтот деп сүйлөшөт. Чындыгында эле, башка кучкачтар басып чыгарганын жана асыраганын кыргыздар байкаганы да ырас. Бирок ал күкүктүн «касиеттүүлүгүнөн» эмес. Күкүк жумурткасын башка кучкачтардын уясына тууйт. Эгер уя тар болсо же тууш үчүн ыңгайсыз болсо, күкүк уяга жакын жердеги жайлуу жерге тууп, тумшугу менен тиштеп келип, кучкачтын уясына салып коёт. Уяларына күкүк жакындаганда, кучкачтар чуу көтөрүшөт экен. Аны алыс кубалап жиберүүгө аракет кылышат. Күкүк аны жакшы билет. Ошондуктан кучкач учуп кетээр кезин кароолдоп жүрүп, ал кеткенден кийин уяга тууп таштайт. Көбүнчө бирден гана жумуртка салат. Күкүктүн мына ушундай амалын кыргыздар байкаган эмес. Анын баласын башка кучкачтар багып аткан соң эле, аны касиеттүү дешкен. Ошол касиеттүүлүгүнөн кучкачтар жем ташып берет деп ой жорушкан» (Карасаев, 1982, б. 217). Памир кыргыздарында болсо «*Күкүксүз да күн өтөт, сейнексиз да таң атат*» (Кайыпов, 2017, б. 334) деген макал сакталган. Кыргыздар сейнекти күкүктүн ургаачысы деп санап, ал биздин жерде жашап, алыста жашаган сүйгөнүн «күкүк!» деп чакырат экен деп санашкан (КРС, кн. 2. 1985, б. 141). Орнитологдор башка канаттуулардын уясына жумурткасын таштаган күкүк дал ошол куштардын жумурткасына түсү, формасы жагынан окшош жумуртка туурун, ал турсун өзүнүн салмагы 100-120 грамм болгондуктан, 15 граммдай жумуртка туушу керек болсо, 10-12 граммдык канаттуулардыкындай 3 граммдык тукум туурун көрсөтүшөт (Дмитриев, 1984, б. 257). Казактардын «Акылман Аяз» аттуу жомогунда Жаныбек хандын элге адамдын эң жаманы ким, эң жаман жана эң жакшы жер кайсы, чөптүн эң жаманы эмне жана куштун эң жаманы эмне деген суроолорду талкуулатканы тууралуу айтылат. Ошондо эл өзүнүн уясы жок жана өз балапанын басып чыгарбаган күкүктү куштун эң жаманы деп тапканы айтылат (Крафт, 1900, б. 113). Күкүктүн жашоо-тиричилик кылуу өзгөчөлүгүн бирдей эле байкашкан менен кыргыздар менен казактар анын себебин эки түрдүүчө жоромолдошкону кызыктуу.

Кыргыздар күкүктү бир жагынан касиеттүү деп санашса да, экинчи жагынан аны айыптап, күнөөлөгөн «*Канаттуунун сасыгы – үпүп, таш боору - күкүк*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 431) деген макалды жаратышкан. Кыргыздардын «*Күкүктүн доошун эшитпей, күн жайылып ачылбайт, күйүттүү болгон адамдын, күндө добушу басылбайт*» (Ибрагимов, 2005, б. 286) деген макалы да жөн жерден жаралган эмес: «Суу ташкындап кирип жатса, күкүктөп жатат деп коёбуз. Анткени биздин жердин шарты боюнча суу ташкындап кирген кез күкүк келип, күн ысыган мезгилге туура келет. Ал мезгил май айынын аягында, июнь айынын башында болот. Ошол тушка күкүк да күкүктөп сайрап турат» (Сейдакматов, 1988, б. 167). Бул макал бүткүл жан-жаныбарлардын, анын ичинде канаттуулардын табият, жыл мезгилдери, аба-ырайы менен болгон байланышын, алардын адам баласына караганда туюк сезими күчтүүлүгүн, сезгичтигин көрсөтүп тургансыйт.

Жогорудагы «*Канаттуунун сасыгы – үпүп, таш боору - күкүк*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 431) деген макалдан улам сасык үпүпкө да кайрыла кетели. Үпүп – темгил-темгил чаар жүндүү, ичин көздөй иймейген ийри тумшугу, башында таажысы бар канаттуу. Анын бул көрүнүшү «Ала чапан таажылуу, узун тумшук бакандай, бир айтканын кайталап, жайда жүрөт такалбай» (Табышмактар, 2002, б. 61) деген табышмакта да таамай сүрөттөлгөн. Эски түрк тилинде үпүп *үпкүк* деген аталыш менен учурайт (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 136). Ал эми анын жытынын сасыктыгын түшүндүргөн төмөнкүдөй уламыш айтылып калган: «Сулайман пайгамбар заманында бүткүл дүйнөнү, жер-сууну, асманда учкан кушту, жан-жаныбарлардын бардыгын сурап турган экен. Мезгил жетип ал өзүнүн өлөрүн билип, өзүнүн атагын өчүрбөс үчүн бир белги калтырууну ойлойт. Бирок, кандай нерсе калтырууну чече албайт. Акылман аялынан акыл суратып, өзүнүн увазирин жиберет. Аялы увазирдин сөзүн угуп: «Келечекте өзүнүн артына мурастык үчүн таштан, кумдан, чоподон, жыгачтан эстелик курдуруу жарабайт. Анткени, бул бүткүл адам баласынын колуна келет. Ошондуктан, канаттуу куштардын сөөгүнөн өзүнчө бир кооз мунара тургузушу керек. Себеби, Сулаймандан кийин дүйнөнү эч ким сурабайт. Куш өзүнчө, адамзат өзүнчө падышачылыкка өтөт» дейт. Ал акылды падыша туура таап, бүткүл куштарга жар чакырат.

Куштар чогулуп келгенде алардын эсебин алса, *үпүп* жок болуп чыгат. Падыша сасык үпүптү таап келгенге *жагалмайды* жиберет. Анда келбей койгон соң, *кара боорду* жумшап, сасык үпүптү алдырат да, сурак кылат. Үпүп Сулайман пайгамбардын суроолоруна акылмандык менен жооп таап, жазадан кутулуп кетет. Анын тапкычтыгына, акылдуулугуна пайгамбар ыраазы болуп, өзүнүн жаңылыштыгын сезип, үпүпкө таажысын кийгизип, үстүнө кооз чепкенин жабат. Сыйды алып сыртка чыкса, куштардын бардыгы аны куттуктап басып жыгылат. Үпүп өлүп кала жаздап, араңдан зорго кутулуп, кайра Сулайман пайгамбардын үстүнө качып кирип: «Мени булардан куткара көр» деп суранат. Ошондо пайгамбар ага сасык жыт берген экен. Үпүптүн сасык болуп, ал эми жүнү, келбети кооз болгондугу ушундан калыптыр. Жагалмайды болсо үпүптү ээрчитип келе албайсың деп мойнундагы жылаажынды алып, тамагына кара тамга салып жазалайт. Тапшырылган ишти дурус аткаргандыгы үчүн кара боор пайгамбардан сыйлык жана «күчтүү бол» деген бата алат. Ошондон бери бул куштар ошол сымбатынан жазбай келе жатышат экен». [https://ky.wikipedia.org/wiki/сасык_үпүп]. Андыктан үпүп куш сасык үпүп деп да аталат. Ал тууралуу «*Өз сасыгын үпүп билбейт*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 558) деген макал да айтылат.

Жогорудагы мифтин дагы бир варианты боюнча пайгамбардын аялы өзүнөн көп жаш жана эркек болсо керек. Пайгамбар аялын абдан урматтап, айткандарын аткарып берчү

экен. Күндөрдүн биринде аялы пайгамбарга: «Күнүгө эртең менен күн тийип мени уктатпай жатат, пайгамбарлыкты көрсөтүп куштардан учуруп, менин уйкум канганча көлөкөлөттүрүп койсоң боло. Куштардын саңоор жүнүнөн жыйнатып, бир олпок жасаттырып берсең да болоор эле» деген экен. Сулайман пайгамбар аялы айткандарын аткарууга макул болуп, күндү болжоп, куштарды чакырат. Айтылган күнү куштар жыйнала баштайт. Пайгамбар келген куштарды тушаттырып, жүндөрүн жулууга да кам көрө баштайт. Куштардын ичинен сасык үпүп эле кечигип келет. Пайгамбар аны кечигесиң деп жемелесе: «Кечирип коюңуз, мен адамдардын эсебин алып жүрүп кечигип калдым» деген экен.

- Кандай эсеп жүргүздүң?
- Тирүүсү канча, өлгөнү канча, аялы канча, эркеги канча экенин санап жүрдүм.
- Анда айтчы, тирүүсү көп бекен, өлгөнү көпкү?
- Өлүгүнүн саны бир кишиге ашык экен.
- Анда жаңылып калыптырсың. Адам көп төрөлөт. Тирүүлөрдүн саны дайыма бир кишиге ашык болот.
- Жаңылган жокмун. Тек гана эртең менен күн чыкканча уктап жата берип, кудай чаччу ырыскыдан куру калып жаткан кишини деле өлүктүн санына кошуп койдум.
- Анда туура экен. Эми эркек, аялдын санын айтып көрчү.
- Аялдар эркектен бир кишиге ашык экен.
- Мында жаңылыштык кетирипсиң, эркектердин саны дайыма бир

адамга ашык болот.

- Туура эле санадым. Бирок аялынын тилине кирип, кудай жараткан

жандыктарга зобун келтирген эркекти деле аялдын санына кошуп койдум.

Сулайман пайгамбар өзүн эстүүлүк менен адилет сындап жатканын түшүнүп, сасык үпүптү «ыйык» даражасына көтөрүптүр. Тушалган куштарды шашылыш бошотуп жатып, *сагызган* менен *таранчынын* тушоосун чечпей калган экен. Ошол себептен алар бут шилтеп баса албай, секирип жылып калышкан экен. Сасык үпүптүн ыйыктыгынан эч бир алгыр куш тийбейт экен (Алышбаев, 2006, б. 58-59). Мына ушундай аңыз кептер үпүп кушту ыйык саноого, башындагы үрпөгөй таажысынан улам ал тургай бүткүл канаттуулардын падышасы катары кароого себеп болгон. Ал жөнүндө дагы бир, «*Үпүп да үрпкө карап учат*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 433) деген макал жаралган. Макалдын маанисин дароо түшүнүү кыйынчылыкты туудурат. Ал үчүн *үрп* сөзүнүн маанисин тактоого туура келет. Сөздүктөрдө аталган сөздүн үч мааниси бар (КРС, кн. 2. 1985, б. 325), алардын үчүнчүсү, *үрп-адат* дегени макалды чечмелегенге жардам бере алат деп ойлойбуз. Эл оозунда ажаткананы *падышалар да жөө барчу жер* деп тергеп аташары белгилүү, мындан улам макалда үпүп ыйык куш, падыша болсо да, ал да адаттагыдай, башка куштардай эле учат деген маани камтылган деп санайбыз. Ошондо үпүп да адатка карап учат деп айтылганда деле макалдын мааниси бузулмак эмес, болгону уйкаштыкта же улам кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштардын кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык ыкмага, *ассонанс* ыкмасына ылайыкташып, *үпүп* аталышындагы ү тыбышы кайталанып, *үрп* сөзү колдонулуп айтылып калган. Анткен менен натуралисттер үпүптүн башкача, калкып учарын белгилеп, аны чоң көпөлөккө салыштырышат (Дмитриев, 1984, б. 267). Эл арасында сасык үпүптүн канатын отко кактап, күйгүзсө, жактырган кыз-келини жыныстык катнашка макул болот деген ишеним жашайт.

Падышалардын көп аялдуу болгондугун, аларда жактырган аялзатына үйлөнүү мүмкүнчүлүгү бар экендигинен улам куштардын падышасы саналган үпүккө карата кыргыздардагы сүйүү магиясынын бир үлгүсү болгон ушундай ишеним келип чыгышы мүмкүн деп божомолдоого болот.

Кыргыздарда касиеттүү деп саналган куштардын катарына *чабалекей* да кирет. Кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын ичинде анын касиеттүүлүгүнүн себебин жер жүзүн топон суу каптаганда Нух пайгамбар жасаган кеме тешилип калып, жылан тамчы суу киргизбей ийрилип тосуп жаткан эмгеги үчүн эмненин каны таттуу болсо, ошону соруп азыктанганды суранып, аны билүү үчүн бардык жан-жаныбардын канын соруп, адамдын канынын эң таттуу экендигин айтканы келе жаткан чиркейдин тилин жулуп алып, адамзатты куткарып калгандыгы үчүн дайым адамдарды пааналап, алардын үйүнө жакын жерге уя салгандыгы менен түшүндүргөн этиологиялык жомок да бар. Жыйнактан «*Чабалекей менен шилекей алышып достош*» (Ибрагимов, 2005, б. 445) деген макал орун алган. Бирок ырасында бул макал эмес, тагыраагы, табиятка аяр мамиле жасоого үндөгөн элдик эреже десек болчудай. Эч бир жыйнактан учуратпасак да, эл оозунда «*Чабалекей сайрабаса да жаз келет*» деген макалдын айтылып жүргөнүн кошумчалай кетели. Ал эми анын аталышы тилчи адистер тарабынан: «*Чабалекей* деген чымчыктын атын билдирген сөз *чабал+ек+ей* бөлүктөрүнөн бөлүктөрүнөн турат. Анын *чабал* уңгусу азыркы чувашча *чевел-чевел* деп ошол чымчыктын кулжурап сайраганын туураган сөзгө туура келет. Ага этиш жасоочу *-ак* мүчөсү жалганып, *чабалек* түрүнө келген. Аягына кичирейтүүчү *-ай* мүчөсү жалганып, *чабалекей* түрүнө ээ болгон. Алгач *чабалекей* сөзү «чабал-чабал деп сайраган чымчык» дегенге жакын сөз болгон. Кийин уңгусу өзүнчө колдонулбай калып, андай мааниси унутулуп, чымчыктын аты эмне үчүн ушундай коюлганы түшүнүксүз болуп калган» (Сейдакматов, 1988, б. 243-244) деп чечмеленген.

Кыргыздар өзгөчө сапаттарга ээ деп санаган дагы бир канаттуу – *улар*. Улар кушунун аты эски түрк тилиндеги сөздүктө да аталып, *уларлуу тоо* деген мисалдын берилиши анын жергебизде арбын учураганын көрсөтөт (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 147, 173). Улардын эти даамдуу, адамга жагымдуу гана эмес, дарылык касиети да бар деп саналат. Мындай пикир анын бийик тоолордун башын байырлап, чөптүн тазасын оттогондугу үчүн жаралса керек. Улардын кавказ улары, каспий улары, гималай улары, алтай улары, тибет улары сыяктуу түрлөрү бар, алардын баары бири бирине кыял жоругу, дене түзүлүшү, ал түгүл чоңдугу жагынан да окшош. Курчап турган чөйрөсүнө ылайыкталган түсү боюнча, анан жүрүм-турумундагы анча байкалбаган өзгөчөлүктөрүнөн гана айырмаланышат (Дмитриев, 1984, б. 228). Уламышка караганда, Меккеге ажылык зыяратына баргандардан жергиликтүү арабдар: «Улуу тоого чыккан барбы? Улар үнүн уккан барбы?» деп сурашчу имиш. Андай адам бар болсо, аны өлтүрүп, этинен дары жасашчу экен (КРС, кн. 2. 1985, б. 303). Себеби, улардын этин жеген адамга чечек оорусу жукпайт дешет. Өткөн мезгилдерде чечектин эпидемиясы (кыргыздар анын атын айтпай, улуу тумоо дешкен) миндеген адамдардын өмүрүн алып кеткендиктен, бул оорудан катуу коркуп, кандай гана жол менен болбосун андан сактанууга чара көргөндүгүн жогорку уламыш көрсөтөт. Ошол Улуу тоонун өзүн мекендеп, анын койнунда өскөн тоолук кыргыздар улардын ышкырыгын укмак түгүл этин жеп, ошондон улам «*Улардын эти - улактын эти, тоодактын эти - токтунун эти*» деген макал жараткан. Бул макал чындыктан көп деле алыстабайт, анткени адистер улардын салмагын 2,5 килограммдан ашуун, ал эми тоодактын короосу 7-12 килограмм, кээде 20 килограммга чейин жетерин көрсөтүшөт (Шукуров, 1981, б. 77, 85). Улардын парын (жүнүн) жаталак болгон жылкыга

жыттыгышкан. Куран китептин ичине улардын парын салып, бешиктеги баланын башына жаздап койсо, зыяндуу күчтөр жолобойт, наристе эч нерседен чочубай, уйкусу тынч болот деп ишенишкен.

Бир гана өз жеринде жашагандар тууралуу эмес, кыргыздар башка тараптан келген канаттуулар жөнүндө да «*Тоту куш башын көрүп кубанат, бутун көрүп арданат*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 175) деген сыяктуу макалдарды жаратышкан. Тоту куш элдин көз карашы боюнча канаттуулардын сулуусу катары саналган, ошондон улам жарашыктуу кийинген киши тууралуу «тотудай жасанган» деген салыштыруу колдонулат. Чынында эле тоту куштардын *ара, какаду, жако, корелла, кеа, лори* жана башка түрлөрүн алсак, баары тең канат-куйругунун түркүн ачык түстөрдө экендиги менен айырмаланып турушат. Ал эми «арданган» буту тууралуу сөз кылсак, жыш өскөн токойдо дарактарга асылып чыккан тоту куштардын буту башка куштардыкынан айырмаланып, «кычкач» сыяктуу: эки манжасы алдыга, экөө артка карай өскөн (Павлинов, 2003, б. 218). Тоту куштун сулуулугун «Тотуну кооз кылган – жүнү, булбулду ырчы кылган – үнү», «Торгойдун ыры, тотунун сыны бар» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 251), «*Тоту – куштун барчасы, кекилик – куштун калчасы*» (Ибрагимов, 2005, б. 423) деген макалдар да көрсөтүп турат. Акыркы макалдагы *барча* сөзүнүн диалектилик аталышы *парча*, мааниси – алтын же күмүш түстүү жалтырак жип кошулуп токулган жибек кездеме (КТТС, 2-к. 2016, б. 337), демек, тотунун сулуулугу дал ошол кооз кездемеге салыштырылып жатат. Ал эми кекиликке берилген *калча* деген сөздүн 1-маанисин карасак, кочкор тумшук, сүрдүү адам экендигин көрөбүз. К. К. Юдахин биз сөз кылып жаткан макалды мисалга алып, кочкор тумшук, сүрдүү адамга салыштырып, кекиликте канаттуулардын сүрдүүсү катары чечмелеген (КРС, кн. 1. 1985, б. 333). Бизди бул пикир көп ынандыра бербейт, анткени кекиликтен сүрдүү канаттуулар бар эмеспи. Жеке оюбузча, аталган сөздүн тоолук тажик (негизинен каратегиндик) деген 3-мааниси макалдын туура чечмеленишине жардам берет. Тагыраак айтсак, кекиликте канаттуу куштардын тоолугу деп карасак туура болчудай. Муну адистердин: «Кекилик – таш чили (каменная куропатка), бул аталыш канаттууга дал келет: анын жашоосу тоолор, таштар менен тыгыз байланыштуу. Ырас, кээде ойдунга, ал түгүл талаага да түшүшү мүмкүн, бирок канаттуунун чыныгы стихиясы – тоолор. Кекилик аскаларда, таштак жерлерде жашоого эң сонун ыңгайлашкан. Ал жакшы жүгүрөт, коркунуч туулганда гана учат. Жемин да чуркап издейт, жем табуу үчүн да жогору гана же тоонун боору менен гана жүгүрөт. Жем издеп эч качан ылдый чуркабайт» (Дмитриев, 1984, б. 227) деген пикири тастыктамакчы. Эски түрк тилиндеги эмгектен да (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 470) кекиликтин аталышын учурата алабыз.

Ошентип, баамчыл кыргыздар «*Жерде жаткан жумуртка, асманда учкан куш болот*» деп, канаттуулардын жумуртка абалынан тартып, «*Кыргоол кызыл болот, куйругу узун болот*», «*Тоту жүнү менен, булбул үнү менен*» деп сырт келбетин, «*Куш канаты менен учуп, куйругу менен конот*» деп кыймылын, «*Канжыгалуу кара сеңсел – алгыр кырааны*», «*Кары билет кааданы, карчыга алат сонону*», «*Ак шумкарга ителги, табы менен теңелет*», «*Карчыга учушунан, тулпар басышынан байкалат*», «*Кыюусун билип таптаса, кыраан чүйлү каз алат*» деп таптоо жолдорун, «*Өткүр тырмак каргада эмес, шумкарда*», «*Казга теңелем деп, карганын буту сыныптыр*», «*Жаман кыргый сагызганга жем*», «*Өрдөк жокто чулдук бий*», «*Борбаш канчалык кыраан болсо да, боз торгойчолук алы жок*», «*Кара куш канча кыраан болсо да, бүркүттөн ашпайт*», «*Чабал өрдөк мурда учат*» деп чама-чаркын, «*Жорулуу жерде тарп калбас*», «*Кузгун тарп көрбөсө, жүрө албайт*» деп аткарган

милдеттерин, «Жалгыз карга бокко тойбойт», «Карганы алты жылы борго байласа, бир чалымы бок татыйт», «Карга бакса, куш болбойт», «Жар башында жапалак, жапалак көрсөң атып өт, жаманды көрсөң качып өт», «Жамандын тапканы - жапалак», «Жапалак куш мактанса, жардан чычкан алдым дээр», «Аңыр өзүн куш ойлойт» деп, айрымдарына карата мамилесин, «Сумбула түшпөй суу тоңбойт, кыргыек келбей жаз болбойт» деп жер которуу учурун, «Бөдөнөнүн жатагын көр да, этине таарынба» деп азык болчу чен-өлчөмүн көрсөткөн макал-лакаптарды жаратышкан. Булардын баары элибиздин табиятты өздөштүрүүгө, таанып-билүүгө умтулуусун, орнитологиянын практикалык жагын мыкты өздөштүргөндүгүн көрсөтөт.

Жыйынтыктоо

Кыскача жыйынтыктай келсек, макал-лакаптар «томуктай боюна тоодой маани сыйдырып», тилибизге дааналык, тактык, көрк кошуп, таалим-тарбия берүүчүлүк милдетти аткарып гана келбестен, элибиздин турмушу, салты, үрп-адат, ырым-жырымдары, ишенимдери, дүйнө таануусу, элдик билимдери тууралуу маалыматтарды да камтып, сактап келген. Биз өзүбүздүн чакан макалабызда кыргыздардын элдик орнитологиясына тиешелүү саналуу гана макал-лакаптарды талдоого аракет жасадык. Бирок ушул сөз болгон макалдар эле кыргыздардын колдо баккан малы эле эмес, көктөгү канаттуулардын да жашоосуна, мүнөзүнө баам салган байкагычтыгын, зиректигин, алардын тилин тапканга далалат кылган аракетчилдигин, өздөрүн курчап турган жаратылыштын бир бөлүкчөсү катары сезип, табият менен жуурулушуп жашаган турмушун чагылдырып турат десек жаңылышпайбыз. Андыктан, макал-лакаптарды ар тараптуу илимий изилдөө, окутуу, басып чыгаруу, жаш муундарга жеткирүү иштерин колго алуу мезгилдин талабы деп айткыбыз келет.

Адабияттар

1. Айтымбет, Орозбек. (2007). *Кара Кыргыз. 5-китеп: Көкө Тэңир*. Толук., такталып, 2-бас. Бишкек: Бийиктик.
2. Акматалиев, А. (1999). *Кыргыз мүнүшкөрлүгү*. Бишкек: Ош-3000 Мамлекеттик дирекциясы.
3. Акматалиев, Амантур Сейтаалы уулу. (2002). *Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат*. Бишкек: Бийиктик, 2002.
4. Алышбаев, Б. (2006). *Элдик уламыштардан эскерме*. Бишкек: Турар.
5. Аманбек Кызы, Н. Кытай тилиндеги үй канаттууларына байланышкан фразеологизмдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттери / Н. Аманбек Кызы, А. Бекмурзаева // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 1(1). – P. 12-21. – DOI 10.52754/16948874_2023_1(1)_2. – EDN OВEMH1.
6. Аманбек Кызы, Н. Кытай тилиндеги жапайы канаттууларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди кыргыз тилине которуу маселелери / Н. Аманбек Кызы, А. Бекмурзаева, Э. Эмильбекова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 1-10. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_1. – EDN MUFFUL.
7. *Балдар фольклору*. (1998). «Эл адабияты» сериясынын 20-тому. Бишкек: Шам.
8. Бутанаев В.Я. (1999). *Хакасско-русский историко-этнографический словарь*. Абакан.

9. Дмитриев Ю. Д. (1984). *Соседи по планете: Птицы*. Москва: Дет. лит.
10. *Казак макал-мәтелдері* (курастырган Ж. Дәуренбеков). (2001). Алматы: «Ана тілі» ЖШС.
11. Кайыпов, С. Т. (2017). *Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингво-фольклористикалык булак катары*. Бишкек: Борбордук Азия университети.
12. Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. Фрунзе: Кыргызстан.
13. Карасаев, Х. (1987). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. 2-китеп. Фрунзе: Кыргызстан.
14. Кашкари, Махмут. (2013). *Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы)*. Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. Бишкек: Бийиктик.
15. *Киргизско-русский словарь*. (1985). В двух книгах. Около 40 000 слов. Кн. 1. / Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
16. *Киргизско-русский словарь*. (1985). В двух книгах. Около 40 000 слов. Кн. 2. / Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
17. Крафт, К. К. (1900). *Изъ киргизской старины*. Оренбург: Типо-литография Ф. Б. Сачкова.
18. *Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түз. Шаршеке Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан.
19. *Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү*. (2005). Жыйнаган М. Ибрагимов. Карабалта.
20. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук. (1979). Т. 4. Башкы редактор Б. Ө. Орузбаева. Фрунзе: КСЭнин Башкы редакциясы.
21. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук. (1980). Т. 5. Башкы редактор Б. Ө. Орузбаева. Фрунзе: КСЭнин Башкы редакциясы.
22. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (2016). Экинчи бөлүк. Бишкек: Салам.
23. *Кыргыз эл жомоктору*. (1985). Фрунзе: Кыргызстан.
24. Любимцев, В. В. (1995). *Неизвестное об известном*. Москва: Дрофа – Лирус.
25. *Макал-лакаптар*. (2001). «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Бишкек: Шам.
26. Малов, В. И. *Загадки и тайны*. (1995). Москва: Дрофа.
27. Мурзакметов, А. (2005). *Кыргыз ырым-жырымдары*. Ош.
28. Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары*. Ош: Кагаз басмалары.
29. Мурзакметов, А. К. Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши / А. К. Мурзакметов // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 3. – P. 116-137. – DOI 10.52754/16948610_2024_3_11. – EDN FTJBZY.
30. Остроумов, Н.П. (1895). *Сарты. Этнографические материалы*. Выпуск третий. Ташкент: Типо-Литография торг. дома «Ф. и Г. Бр. Каменские».
31. Павлинов, И.Я. (2003). *Полная иллюстрированная энциклопедия животных для детей*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС.
32. *Русско-алтайский словарь*. (1963). Под редакцией Н.А. Баскакова. Москва: Изд. «Советская Энциклопедия».
33. *Русско-хакасский словарь*. (1961). Под редакцией Д.И. Чанкова. Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей.
34. Рысбаев, С. (2012). *Сөз жөнүндө дастан*. Толукталып, 3-басылышы. Бишкек.
35. Сейдакматов, К. (1988). *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. Фрунзе: Илим.

36. *Табышмактар*. (2002). «Эл адабияты» сериясынын 14-тому. Бишкек: Шам.
37. *Танзаган – отец алтайцев. Алтайские сказки*. (1978). Записали и пересказали по-русски Анна Гарф и Павел Кучияк. Москва: Художественная литература.
38. Тиленова, Г., & Мурзакметов, А. (2024). Отражение отношения кыргызов к хлебу в народных пословицах. *Вестник Ошского государственного университета. Филология*, 2(4), 25-31. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2\(4\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_3)
39. *Хакас эл жомоктору*. (1974). Которгон Ү. Асаналиев. Фрунзе: Мектеп.
40. Шукуров, Э.Д. (1981). *Птицы Киргизии: Науч.-попул. очерк*. Часть 1. Фрунзе: Мектеп.
41. Шукуров, Э.Д. (1986). *Птицы Киргизии: Науч.-попул. очерк*. Часть 2. Фрунзе: Мектеп.
42. Экономов, Л. (1976). *Мир наших чувств*. Москва: Знание.
43. *Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века*. (1980). Ташкент: Фан.
44. *Якутские народные сказки*. (1983). Перевёл с якутского и пересказал для детей С. Шуртаков. Москва: Детская литература.